

Boris Milosavljević

*MARKSISTIČKA KRITIKA STUDIJE
SLOBODANA JOVANOVIĆA O MARKSU.
PRAKSA I DIJALEKTIKA¹*

APSTRAKT: Studija Slobodana Jovanovića o Marksu (1935) se ocenjuje u svim posleratnim knjigama posvećenim istoriji srpske filozofije. U radu se razmatra marksistička reakcija na objavljivanje ove rasprave, kao i uticaj koji su ove ocene imale na posleratnu filozofsku recepciju i kritiku Jovanovićeovog dela. Studija o Marksu je plod višegodišnjeg proučavanja i redovnog praćenja razvoja marksizma, socijalističke misli i radničkog pokreta. Ujedno predstavlja i problemski razmatranu istoriju marksizma. Jovanović ukazuje da je za razumevanje Marksovog učenja najvažniji njegov filozofski sadržaj, jer je Marks na osnovu svojih filozofskih uvida došao do odgovarajućih rezultata i u posebnim naučnim oblastima. U radu se ukazuje i na tumačenja pojma prakse u međuratnom i poratnom marksizmu. Za razliku od kritičara, Jovanović pod marksizmom ne podrazumeva dijalektički materijalizam.

KLJUČNE REČI: Slobodan Jovanović, Marks, istorija filozofije, marksizam, praksa, dijalektika.

1. Uvod

U studiji o Marksu Slobodan Jovanović tumači Marksov tekst razmatrajući njegov filozofski, politički, ekonomski, sociološki i historiografski sadržaj, obrazlaže brojna različita tumačenja Marksovih sledbenika i kritičara i nudi svoje tumačenje u konkurenciji sa drugim tumačenjima. Studija Slobodana Jovanovića je dugo, između dva rata i posle rata, bila i jedina istorija marksizma koja je bila napisana na srpskom jeziku.² Posle neuspelog posleratnog pokušaja da se Slobodan Jovanović

1 Rad je napisan u okviru projekta br. 177011 Ministarstva prosvete i nauke.

2 Miloje Petrović, „Marksova `filozofska doktrina` u interpretaciji Slobodana Jovanovića“, *Delo Slobodana Jovanovića u svom vremenu i danas*, (ur. S. Vračar), Pravni fakultet u Beogradu, Beograd 1991, (dalje: *DSJ*), 307; Andrija Stojković, *Filozofija istorije kod Srba*, Zavet, Beograd 2002, 364, fn. 638. Na osnovu bibliografije objavljivane u *Historiji marksizma* (Naprijed,

jednostavno zaboravi, slede nova marksistička tumačenja i kritike Jovanovićeve studije o Marksu. Iako u posleratnoj marksističkoj literaturi „ne postoji celovitija kritička analiza naučnih radova i društveno-političke delatnosti Slobodana Jovanovića“,³ u svim posleratnim istorijama srpske filozofije, kao i u pojedinim studijama, analizira se i ocenjuje Jovanovićeve rasprava o Marksu. Međuratna marksistička reakcija na objavljivanje ove studije nije značajna samo zbog svog uticaja na posleratnu filozofsku recepciju dela Slobodana Jovanovića, već i zbog pokušaja davanja marksističkog odgovora na pojedina pitanja koja su postavljena u studiji, u čemu, u pojedinim segmentima, neki od predratnih marksističkih teoretičara prevazilaze poratnu kritiku.

Jovanovićeve studija o Marksu je objavljena u knjizi *Iz istorije političkih doktrina, Platon, Makijaveli, Berk, Marks* (1935) i u šesnaestom tomu Jovanovićeve *Sabranih dela* (1935).⁴ Predstavlja plod višegodišnjeg rada i redovnog praćenja razvoja marksizma, socijalističke misli i aktivnosti radničkog pokreta. Pripremljena je na osnovu predavanja koja je Jovanović održao na doktorskim studijama na beogradskom Pravnom fakultetu (1932–1933).⁵

U izučavanju Marksovog dela, Slobodan Jovanović se oslanja na istraživanja svoga oca, Vladimira Jovanovića.⁶ Studija Slobodana Jovanovića o Svetozaru Markoviću (1903), u kojoj se izlaže Marksovo učenje i analizira Markovićeve kritičke ocena marksizma,⁷ pokrenula je pitanje da li Marksovo učenje ima veze sa etikom

Zagreb 1961) Pređraga Vranickog može se zaključiti da je do objavljivanja ovog dela Jovanovićeve studija bila jedina istorija marksizma u Jugoslaviji (van upotrebe, naravno). U međuvremenu je bilo parcijanih marksističkih pregleda.

- 3 Borislav Milić, *Slobodan Jovanović o socijalizmu i marksizmu, kritički osvrt na jedan oblik buržoaskog konzervatizma*, Mladost, Beograd 1985, 10–11.
- 4 Slobodan Jovanović, *Iz istorije političkih doktrina, Platon, Makijaveli, Berk, Marks*, G. Kon, Beograd 1935 (str. 682); *Iz istorije političkih doktrina I* [Platon, Makijaveli], *Sabrana dela Slobodana Jovanovića* 15, G. Kon, Beograd 1935; *Iz istorije političkih doktrina II* [Berk, Marks], *Sabrana dela Slobodana Jovanovića* 16, G. Kon, Beograd 1935; *Sabrana dela* 9 [1–12], ur. R. Samardžić, Ž. Stojković, BIGZ, Jugoslavijapublik, SKZ, Beograd 1990–1991 (dalje: SD).
- 5 Jovanović, „Marks“, SD 9, 214.
- 6 Vladimir Jovanović, *Izabrani spisi*, (pr. B. Mijatović), Službeni glasnik, Beograd 2011; „Socijalizam“, *Politički rečnik*, Istorijiski arhiv Beograda, Lični fond Vladimira Jovanovića (dalje: IAB, LfVJ, K-2/, III 14), „Marks“, *Pokret ekonomske misli od starog do novog veka*, IAB, LfVJ, K-2/, III 13, 253 i dalje; Andrija Stojković, *Filozofski pogledi Vladimira Jovanovića*, Matica srpska, Novi Sad 1972; „Jovanovićeve ocena teorije i prakse marksizma“ u: *Društveno-politički pogledi Vladimira Jovanovića*, Jugoslavenski istorijski časopis, 1–2 (1972), poseban otisak, 42–46.
- 7 Slobodan Jovanović, „Svetozar Marković“ [1903, 1920, 1932] SD 2, [D. Obradović, Beograd 1903, 12–20], 49–53. U fusnotama Jovanović upućuje na *Kapital*, *Manifest komunističke partije*, *Anti-Diring*, radove Černiševskog, Plehanovljevu marksističku kritiku Černiševskog

(K. Cicvarić), što će kasnije biti jedna od važnih marksističkih tema.⁸ U radu o Svetozaru Markoviću je analizirao i marksističku kritiku ruske socijalističke misli, odnosno Plehanovljevu kritiku Černiševskog.⁹ Jovanović razmatra marksizam i u *Državi* (1914, 1922, 1936), kao i u brojnim kraćim radovima.¹⁰ Osim što je održao doktorski kurs o marksizmu (1932–1933), podržao je osnivanje i zajedno sa svojim marksistički orijentisanim asistentom Jovanom Đorđevićem, otvorio je studentski debatni klub na Pravnom fakultetu, koji je bio, u stvari, „neka vrsta male akademije marksizma“.¹¹ Slobodan Jovanović je smatrao da teorije treba otvoreno i slobodno razmatrati i tumačiti, jer se samo u slobodnim uslovima mogu ostvarivati relevantni naučni rezultati.¹²

Studija o Marksu je podeljena na četiri osnovna dela u kojima se tumače Marksovo učenje (*Marksizam*), različita marksistička tumačenja Marksovog učenja (*Marksisti*), kritike marksizma (*Antimarksisti*) i daje sinteza i ocena (*Zaključak*). I ova Jovanovićeve studija, kao i njegovi drugi radovi, ima jasnu unutrašnju logiku.¹³ Naglašava da je uspeh marksizma kao ideologije nesporan i da se može porediti sa uspesima svetskih religija.¹⁴ Jovanović kasnije ukazuje i na specifičan versko-nau-

(G. Plechanow, *N. G. Tschernischewsky eine Literar-Historische Studie*, Dietz, Stuttgart, 1894), Kauckog (Karl Kautsky, *Die Agrarfrage, Eine Uebersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik u.s.w.*, Dietz, Stuttgart 1899), Bernštajna (Eduard Bernstein, *Zur Geschichte und Theorie des Socialismus*, J. Edelheim, Berlin/Bern 1901).

- 8 Slobodan Jovanović, „Svetozar Marković“ *SD* 2, 43–148; „Jovan Skerlić, Svetozar Marković, njegov život, rad i ideje, Beograd 1910.“ [*Srpski književni glasnik*, 11 (1911), 1, 44–55, 2, 121–133], *SD* 2 149–166; Krsta Cicvarić, *Svetozar Marković i birokratski sistem pred sudom Slobodana Jovanovića*, G. Dimitrijević, Beograd 1910.
- 9 Jovanović, „Svetozar Marković“, 52.
- 10 U *Državi* (1914, 1922) Jovanović upućuje na: Friedrich Engels, *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*, Dietz, Stuttgart 1894, 302; Eduard Bernstein, *Zur Geschichte und Theorie des Socialismus*, J. Edelheim, Berlin/Bern 1901, 197. Vid. poglavlje u kome se razmatra mogućnost (klasnog) neutralisanja državne vlade u: Slobodan Jovanović, *Osnovi pravne teorije o državi*, G. Kon, Beograd 1914, 62, 65; *O državi, osnovi jedne pravne teorije*, G. Kon, Beograd 1922, 79, 83; *Država* [*Država* 1, 2, *Sabrana dela* 13, 14, G. Kon, Beograd 1936; *Poratna država*, G. Kon 1936], *SD* 8, 83–87, 296–298; 481–509. Spisak brojnih Jovanovićeve radove o marksizmu i socijalizmu vid. u: Dobrilo Aranitović, *Bibliografija Slobodana Jovanovića*, Fond Slobodan Jovanović, Beograd 2010.
- 11 Boro Krivokapić, „Slom boljševizma“, intervju sa Jovanom Đorđevićem, *NIN*, 2035 (31. decembar 1989), 72.
- 12 Slobodan Jovanović, „Predgovor“ u: Kajica Milanov, *Titovština u Jugoslaviji*, „Sloga“, Pert 1952, 1.
- 13 Jovanović izbegava naslove kojima se upućuju poruke čitaocima. Često za naslov daje samo ime ličnosti o čijoj je teoriji u radu reč.
- 14 Jovanović, „Marks“, *SD* 9, 216.

čni aspekt u marksizmu.¹⁵ Ističe da će se u svojoj studiji baviti samo marksističkom teorijom, a ne i ideologijom. Ukazuje na značaj koji je za globalni uticaj marksizma imao *Manifest komunističke partije* (1847), naglašavajući da nijedna od postavki iznesenih u njemu „nije više doprinela širenju marksizma nego postavka o neizbežnom slomu kapitalizma“.¹⁶ Još u studiji o Svetozaru Markoviću (1903) upućuje na Engelsov *Anti-Diring* (1878, 1894) zbog preglednosti,¹⁷ a u studiji o Marksu ukazuje da je koristan jer se u njemu jasno obrazlaže evolucija filozofske misli koja prethodi marksizmu (stari socijalizam, Hegelova dijalektika, Fojerbahov materijalizam). U istom poglavlju razmatra Marksove *Teze o Fojerbahu* (1845) i obrazlaže značaj pojma prakse. Naglašava da filozofija zauzima središnje mesto u Marksovom učenju, jer se iz Marksovih filozofskih gledišta izvode i rešenja u pojedinim naučnim oblastima (sociologija, politička ekonomija, istorija). Analizira i Engelsovu sociologiju koja se zasniva na rezultatima američkog antropologa Morgana (Lewis Henry Morgan), političku ekonomiju u Marksovoj *Kritici političke ekonomije* (1859) i *Kapitalu* (1867), kao i Marksovu interpretaciju istorije u *Osamnestom brimeru Luja Bonaparte* (1852). Razmatra i Engelsova svedočanstva i zaključke iz poznih pisama (1890). Posebnu pažnju posvećuje poređenju Hegelove i Marksove teorije.¹⁸ Analizira različita tumačenja Marksovog učenja i teorije Marksovih sledbenika (Karl Kautsky, Eduard Bernstein, Николай Иванович Бухарин, Roza Luksemburg, Henryk Grossmann, Georg Lukács, Hendrik de Man), upućuje i na stanovišta drugih marksista (Lenjin, Trocki, Karl Korsch, Heinrich Cunow), posebno tematizuje povezivanja socijalističkog, odnosno Marksovog i Kantovog, tj. neokantovskog učenja (Paul Natorp, Ludwig Woltmann, Max Adler, Jean Jaurès), kao i teorije austromarksista (Otto Bauer, Rudolf Hilferding, Max Adler).

Treći deo, pod naslovom *Antimarksisti*, posvećen je različitim kritikama marksizma (Rudolf Stammler, Hans Kelsen, konzervativni socijalisti Othmar Spann i Werner Sombart, liberalni socijalista Franz Oppenheimer, liberal Ludwig von Mises, sociolozi Vilfredo Pareto i Max Weber, Max Scheler). U studiji ne pominje *Ekonomsko-filozofske rukopise* (1844), koji su tek bili objavljeni (1932) i još uvek nisu imali značaj koji su kasnije dobili. Jovanović razmatra i gledišta u to vreme vodećeg belgijskog marksiste de Mana (Hendrik de Man).¹⁹ Man je, pored Markuzea (Herbert Marcuse), prvi reagovao na pojavu ovih spisa (1932), u kojima je

15 Jovanović, *O totalitarizmu*, [Oslobođenje, Pariz 1952], SD 12, 160.

16 Jovanović, „Komunistički manifest“ u: „Marks“, 218–221; „Komunistički manifest“ u: *Primeri političke sociologije*, SD 10, 225.

17 Jovanović, „Svetozar Marković“ SD 2, 52; Friedrich Engels, *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*, Dietz, Stuttgart 1894.

18 Vid. Jovanović, „Marks i Hegel“; „Kant i Marks“, u: „Marks“, 249–254, 265–268.

19 Milić, *Slobodan Jovanović o socijalizmu i marksizmu*, 102, se pita po kom kriterijumu Jovanović razmatra de Mana i Žoresa.

uočio „humanističku žicu“ (suprotnu „materijalističkom Marksu“) blisku sopstvenim gledištima o marksističkom humanizmu.²⁰ Jovanović posebno naglašava značaj Marksovog shvatanja *problema kapitalizma*, odnosno pitanja *postvarenja* koje razmatra u poglavlju posvećenom Lukaču.²¹ U vreme kada se marksizam nalazi izvan osnovnih filozofskih školskih tokova, Jovanović naglašava da je upravo filozofski sadržaj marksizma, koji je vezan za Hegelovu filozofiju, presudan za razumevanje marksizma.

Povodom objavljivanja Jovanovićeve knjige u kojoj se nalazi studija o Marksu, Nikola Popović u osvrtu objavljenom u *Srpskom književnom glasniku* (1935) naglašava da knjiga „predstavlja jedno od najznačajnijih dela ove godine“.²² Najavljuje da će u jednom od narednih brojeva *Glasnika* objaviti i opširniji prikaz.²³ U prikazu Jovanovićeve studije Evgenij Spektorski (Евгений Васильевич Спекторский), autor *Istorije socijalne filozofije* (1932),²⁴ ističe Jovanovićeovu naučničku nepristrasnost („bez stranačkog fanatizma i dogmatičke zaslepljenosti“), ali zamera što u studiju nisu ubrojani i slovenski kritičari marksizma, Masarik (Tomáš Masaryk) i liberal Novgorodcev (Павел Иванович Новгородцев).²⁵

- 20 Vid. Hendrik de Man, „Der neu entdeckte Marx“, *Der Kampf* 25 (1932), 224–9, 267–77; Herbert Marcuse, „Neue Quellen zur Grundlegung des historischen Materialismus“, *Die Gesellschaft* 9/2 (1932), 136–174. Up. Jovanović, „Man“ u „Marks“, 273. Na značaju *Ekonomsko-filozofski rukopisi* dobijaju, međutim, tek posle Drugog svetskog rata. Vid. Jürgen Rojahn, „The Emergence of a Theory: The Importance of Marx’s Notebooks Exemplified by Those from 1844“, *Rethinking Marxism, A Journal of Economics, Culture & Society* 14/4 (2002), 33. Zbog toga je i kritika M. Petrovića, 311 anahrona, odnosno sasvim promašena.
- 21 Jovanović, „Lukač“ u: „Marks“, 290, 351.
- 22 Nikola Popović, „Slobodan Jovanović, *Iz istorije političkih doktrina, Platon, Makijaveli, Berk, Marks*, G. Kon, Beograd 1935“, *Srpski književni glasnik*, 16 (1935), 662.
- 23 Šireg prikaza, međutim, nema u narednim brojevima *Glasnika*.
- 24 Evgenije Vasiljevič Spektorski, „Studije Slobodana Jovanovića *Iz istorije političkih doktrina*, [izdanje knjižare Gece Kona, Beograd 1935, *Letopis matice srpske*, 109 (1935), 130–133], *Savremenici o Slobodanu Jovanoviću*, (ur. J. Trkulja, M. Vučinić), Službeni glasnik, Beograd 2009, 155–158; *Istorija socijalne filozofije*, [Zgodovina Socijalne filozofije, prev. J. Vidmar, Slovenska matica, Ljubljana 1932, 1933], Službeni list SRJ, CID, Beograd 1997.
- 25 Vid. i: St[o]jan] Jov[anović], „Slobodan Jovanović: *Iz istorije političkih doktrina – Platon, Makijaveli, Berk, Marks*, Beograd 1935, Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon a. d., str. 682; 80“, *Pravosuđe*, 4 (1934), 222–224; F[erdo] Čulinović, „Slobodan Jovanović: *Iz istorije političkih doktrina – Platon, Makiaveli, Berk, Marks*, Beograd, 1935. Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon a. d., str. 682; 80“ *Pravosuđe*, 4 (1935), 222–225; I. K., „Nova knjiga g. Slobodana Jovanovića. *Iz istorije političkih doktrina* (Platon, Makiaveli, Berk, Marks), *Narodna odbrana* 10 (1935), 207; „Novo delo g. Slobodana Jovanovića“, *Glas Matice srpske* 2 (1935), 46. Đ[orđe] Tasić, „Platon g. Slobodana Jovanovića“, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 25 (1935), 433–444; „Makiaveli g. Slobodana Jovanovića u svetlosti njegove teorije o državi. Istovremeno prilog problemu o odnosu politike i morala“, *Arhiv za pravne i društvene*

2. Marksistička reakcija na Jovanovićevu studiju o Marksu

Ubrzo nakon objavljivanja, studiju Slobodana Jovanovića o Marksu analizira Čedomir Kruševac u kritičkom osvrtu „Marksizam u tumačenju Slobodana Jovanovića“, koji je objavljen u zagrebačkom marksističkom časopisu *Književnik* (1935).²⁶ U ostavštini Veselina Masleše sačuvane su beleške o Jovanovićevoj studiji za koje se pretpostavlja da predstavljaju nacrt za opširniji kritički prikaz.²⁷ Kruševčev osvrt i Maslešine beleške ne analiziraju celu studiju, već se uglavnom odnose na njen prvi deo i na zaključno poglavlje.²⁸ Pojedine Maslešine primedbe su slične objavljenim Kruševčevim kritikama i predstavljaju zajednička marksistička gledišta (materijalizam, ideologija, klasna borba). Masleša je prilikom pisanja najverovatnije imao u vidu i Kruševčev osvrt. Iako je uglavnom reč o nepotpunim skicama, u Maslešinih beleškama su sačuvane i nedoumice u pogledu tumačenja teksta, koje izvesno ne bi ostale i u objavljenom radu. Objavljivanje teksta je aktiviste Komunističke partije obavezivalo jer su prilikom tumačenja marksizma morali da vode računa i o praktično-političkim posledicama svojih ocena.²⁹

Iako su komunisti planski rušili sve do tada utvrđene vrednosti,³⁰ predratni marksisti se u prvim rečenicama svojih osvrta najpohvalnije izražavaju o Slobodanu Jovanoviću. Kruševac ističe Jovanovićev objektivizam u tumačenju marksističkog učenja („u mnogom tačan i objektivan“),³¹ Masleša naglašava da je Jovanović „svakako danas na vrhu naše naučne piramide“,³² Ognjen Prica da je

nauke, 26 (1936), 1–25; J[ovan] Đ[orđević], „Platon g. Slobodana Jovanovića“, *Srpski književni glasnik*, 17 (1936), 74–76.

- 26 Čedomir Kruševac, „Marksizam u tumačenju Slobodana Jovanovića“, *Književnik, hrvatski književni mesečnik*, 8/5 (1935), 202–205.
- 27 Nusret Seferović, „Refleksije Veselina Masleše na studiju Slobodana Jovanovića o Marksu“, *Pregled* 11-12 (novembar – decembar 1972), 1519–1538 (dalje: Masleša, *Refleksije*). Kruševac analizira Jovanovićevu studiju koja je objavljena u zasebnoj knjizi, *Istoriji političkih doktrina*, dok Masleša piše beleške na osnovu istog dela, objavljenog nešto kasnije iste godine u *Sabranim delima* Slobodana Jovanovića.
- 28 Kruševac, „Marksizam u tumačenju Slobodana Jovanovića“, 202; Seferović, Masleša, *Refleksije*, 1520.
- 29 Up. Milovan Đilas, „Dvostruka `filozofska` uloga profesora Nedeljkovića“, *Nova misao*, 1(1953), 39, fn. 2, 59, fn. 1, 61.
- 30 Slobodan Jovanović, „Bogdan Popović“, *SD* 11, 750.
- 31 Kruševac, „Marksizam u tumačenju Slobodana Jovanovića“, 202.
- 32 Veselin Masleša, „Slobodan Jovanović u *Političar*“, [*Naša Stvarnost* 9–10 (septembar 1937), 139–141], *Dela* 2, Svjetlost, Sarajevo 1954, 75–78.

„prvorazredni naučni autoritet“³³ a Otokar Keršovani da „nema nikakve sumnje da Slobodan Jovanović pripada krugu najjačih predstavnika srbijanske građanske nauke“.³⁴ Nakon pohvala sledi kritika koja je vezana za pitanja od posebnog interesa za komuniste (praksa, materijalizam, sociologija, ideologija, političko angažovanje). U osnovi dvosmislena pohvala Jovanovićevo*g objektivizma* ponavlja se u kasnijim marksističkim kritikama, kao i u posleratnim istorijama srpske filozofije.³⁵ Kritika predratnih komunističkih funkcionera i aktivista, koji su ujedno bili i vodeći partijski autoriteti u pogledu tumačenja filozofije marksizma (Prica, Masleša, Keršovani),³⁶ razlikuje se, međutim, od ranijih levičarskih napada na Jovanovića (Cicvarić, Gligorić).³⁷ Poratna marksistička kritika je spojila ove dve kritike. Izostanak reakcije Dušana Nedeljkovića, profesora Filozofskog fakulteta u Skoplju (1922–1940) i zastupnika dijalektičkog materijalizma („bijela vrana među našim filozofima“)³⁸ na Jovanovićevu studiju o Marksu, verovatno treba tražiti u izbegavanju zameranja profesorima beogradskog univerziteta.³⁹ U vreme objavljivanja

- 33 Ognjen Prica [O. P], „Slobodan Jovanović o štrajkovima u Francuskoj“, [*Znanost i život* (2/3, 1937), 119–121], *Izbor članaka* (ur. Nusret Seferović), Kultura, Beograd 1960, (dalje: *Izbor članaka*), 48–52.
- 34 Otokar Keršovani, „Slobodan Jovanović“ [*Izraz*, 2 (1940), 277–278], *Izbor članaka* (ur. Nusret Seferović), Kultura, Beograd 1960, (dalje: *Izbor iz članaka*), 306–308. Političke razloge za pomirljiviji rečnik tadašnjih jugoslovenskih marksista prema nemarksistima treba tražiti u narodnofrontovskoj politici podupiranja svega „što nije fašističko“, koju su posle VII kongresa Kominterne (1935) sprovodile evropske komunističke partije (1935–1939), pre stupanja u savez sa Nemačkom (pakt Molotov–Ribentrop). Vid. Odluka Politburoa CK KPJ o zadacima KPJ posle VII kongresa Komunističke internacionale (Moskva 1. avgust 1935), B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, tematska zbirka dokumenata, 2. izd, Rad, Beograd 1988, 375–376; *Komunistička internacionala: stenogrami i dokumenti kongresa*, (Sedmi kongres), Gornji Milanovac 1983.
- 35 Dragan Jeremić, *O filozofiji u Srba* [1968–69], Plato, Beograd 1997, 104; Miloje Petrović, „Marksova `filozofska doktrina` u interpretaciji Slobodana Jovanovića“, 319; Ivan Maksimović, Profesor Slobodan Jovanović kao kritičar marksizma“, *DSJ*, 261; Andrija Stojković, *Filozofija istorije kod Srba*, Zavet, Beograd 2002, 303; Slobodan Žunjić, *Istorija srpske filozofije*, Plato, Beograd 2009, 311.
- 36 Predrag Vranicki, *Historija marksizma*, 2, Naprijed, Zagreb 1971, 363.
- 37 Krsta Cicvarić, *Svetozar Marković i birokratski sistem pred sudom Slobodana Jovanovića*, G. Dimitrijević, Beograd 1910; „Sociologija Slobodana Jovanovića“, [*Kritički eseji*, S. Debeljević, Beograd 1912, 43–80], *Savremenici o Slobodanu Jovanoviću* (ur. J. Trkulja, M. Vučinić), Službeni glasnik, Beograd 2009, 41–66; Velibor Gligorić, „Slobodan Jovanović“, *Lica i maske*, Privredni pregled, Beograd 1927; „O Slobodanu Jovanoviću“, *Oni koji odlaze*, Beograd 1932. O Gligorićevoj predratnoj kritici vid. više u: Petar Džadžić, „Velibor Gligorić ili `identifikacija s agresorom`“, *Homo balcanicus, homo heroicus*, BIGZ, Beograd 1987.
- 38 Ognjen Prica, „Filozofski kongres u Pragu, Dr Dušan Nedeljković, *Ideološki sukob demokratije i fašizma*, Skoplje 1938“ [*Kultura*, 1 (1938), 4–7], *Izbor članaka*, 142–147.
- 39 Malo je verovatno da bi se, kao u Maslešinom slučaju, mogle pronaći Nedeljkovićeve beleške o

Jovanovićeve studije Nedeljković je već usvojio marksizam, tj. dijalektički materijalizam.⁴⁰ Pošto je neposredno nakon objavljivanja Jovanovićeve studije o Marksu (1935), Nedeljković na Filozofskom fakultetu u Skoplju držao predavanja o Hegelu, Marksu i Engelsu (1935–1936) mogu se jasno uporediti razlike u njihovim interpretacijama. Osnovna razlika između Jovanovićeve studije o Marksu i Nedeljkovićevih predavanja o Marksu leži u tome što Jovanović, za razliku od Nedeljkovića, ne poistovećuje Marksovo učenje sa dijalektičkim materijalizmom.⁴¹ Slobodan Jovanović tumači tekst i poredi različite interpretacije, a Nedeljković tumači Marksov tekst u duhu sovjetskih marksističkih filozofa (Марк Борисович Митин, Владимир Викторович Адоратский).⁴² U svojim predratnim predavanjima o Marksu, Nedeljković želi da dijalektičkom materijalizmu potvrdi „pravo građanstva u

Jovanovićevoj studiji o Marksu, jer mu je stan u Beogradu uništen u bombardovanju (6. 4. 1941). Vid. Nedeljković, „Heraklit sa dopunama i delom rukopisima“ (žuta fascikla), Predgovor, 9, Zaostavština Dušana Nedeljkovića, Arhiv Srpske akademija nauka i umetnosti (dalje: ZDN, ASANU), 14732, (nesređena građa) Obrazloženje zašto ranije nije mogao da upotrebljava termine kao što su *dijalektika* i *materijalizam*, vid. u: Nedeljković, „Herakleitos“, predgovor (crvena fascikla), ASANU, 14732, (nesređena građa). Iako je očigledna marksistička perspektiva njegovog prikaza savremene jugoslovenske filozofije (1934), ona je veoma oprezno napisana, sasvim suprotno od poratne verzije. Up. Dušan Nedeljković, *Aperçu de la philosophie contemporaine en Yougoslavie*, Beograd, 1934; *Reakcionarna filozofija stare Jugoslavije*, Poseban otisak iz I knjige Zbornika Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1948.

- 40 O pitanju kada je Nedeljković usvojio marksizam, vid. Ilija Marić, „Dušan Nedeljković između dva svetska rata i marksizam“, *Istorija srpske filozofije* 1, Euro-Giunti, Beograd 2011, 201–226.
- 41 Kao i Jovanović u svojim predavanjima o Marksu (1932–33) i Nedeljković u svojim predavanjima (o. 1935–1937) posebnu pažnju posvećuje Marksovom pojmu *prakse* i analizi *Teza o Fojerbahu*. Za razliku od Jovanovića, koji analizira razvoj Marksove misli i daje čitave nizove različitih tumačenja marksizma, Nedeljković, osim pojedinih Marksovih i Engelsovih radova, ne analizira marksiste, niti kritiku marksizma. Vid. Nedeljković, *Istorija filozofije* 3, [kasnije redigovana predavanja koja su održana na Skopskom filozofskom fakultetu 1931–1937], 20. 4. 1931. do 25. 1. 1938], Prosveta, Požarevac 1981, 109–113; *Istorija filozofije* 3, 9–10, „Hegelov filozofski značaj“, *Srpski književni glasnik* 1 (1932), 121. Up. D. Nedeljković, Originalna skripta, *Istorija filozofije*, Skoplje 1935 [1937], zabeležio Radivoje Milovanović, knj. 2, ZDN, ASANU, 14732 (nesređena građa), 209–211, 263–269.
- 42 Poseban izazov za istraživače istorije filozofije predstavljaje poređenje Nedeljkovićevih prevoda sa originalnim tekstovima. Đilas ukazuje da Nedeljković pogrešno prevodi Lenjinov tekst sa ruskog jezika, jer reči koje su slične pojedinim rečima srpskog jezika prevodi kao da imaju značenje koje imaju u srpskom, zbog čega često sasvim izvrće smisao napisanog. Milovan Đilas, „Dvostruka“, 66, fn. 1; „Izvanredan slučaj lepote“, [*Umetnost i kritika*, 1 (1939), 82–83], u: M. Đilas, *Problemi naše književnosti i drugi međuratni članci*, CDNK, Cetinje, 2009, 211–212.

istoriji filozofije“.⁴³ Međuratni jugoslovenski marksisti pod marksizmom podrazumevaju dijalektički materijalizam. U prikazu knjige Sime Markovića, *Princip kauzaliteta i moderna fizika*, koja je objavljena iste godine (1935) i kod istog izdavača kod koga je objavljena Jovanovićeve studija o Marksu (Geca Kon), Momčilo Selesković kritikuje Markovićeve „metafiziku dijalektičkog materijalizma“.⁴⁴ Na Seleskovićeve stavove Sima Marković odgovara u studiji *Prilozi dijalektičko-materijalističkoj kritici Kantove filozofije* (1936).⁴⁵ Sledbenici neokantovstva ne spominju dijalektički materijalizam,⁴⁶ a Branislav Petronijević ga ne pominje ni u radu posvećenom dijalektici (*Tri dijalektike*) koji je objavljen u vreme najveće vlasti dijalektičkog materijalizma (1946), što je sasvim očekivano izazvalo gnev Dušana Nedeljkovića.⁴⁷ Nedeljković piše o „zaveri ćutanja protiv marksističke materijalističke dijalektike“.⁴⁸ Slobodan Jovanović ne tumači Marksovo učenje kao dijalektički materijalizam.⁴⁹

43 Nedeljković, *Istorija filozofije* 4, 8.

44 Momčilo Selesković, „Dijalektika dr Sime Markovića, Povodom njegove knjige *Princip kauzaliteta i moderna fizika* [G. Kon, Beograd 1935]“, *Srpski književni glasnik* 2 (1935), 128, 133.

45 Sima Marković, *Prilozi dijalektičko-materijalističkoj kritici Kantove filozofije*, Knjižara Skerlić, Beograd 1936.

46 U međunarodnom filozofskom časopisu *Philosophia* (1936–1938), koji je u Beogradu pokrenuo berlinski profesor Artur Libert, samo jednom se u naslovima uopšte i pominje Marksovo ime, a dijalektika samo u radu posvećenom književniku Tomasu Manu. Vid. Dobrilo Aranitović, „Bibliografija časopisa *Philosophia*“ (rukopis). U predratnim predavanjima istorije filozofije (o. 1935–37) Dušan Nedeljković neokantovca Artura Libertu, koji je iz Berlina izbegao u Beograd (1933), određuje kao sledbenika hegelovske desnice i ideologije apsolutne države. Vid. Nedeljković, *Istorija filozofije* 3, 92. Up. Nedeljković, Originalna skripta, *Istorija filozofije*, Skopje 1935 [1937], knj. 2, ZDN, ASANU, 14732 (nesređena građa), 203.

47 Branislav Petronijević, *Tri dijalektike*, autorovo izdanje, Beograd 1946; Nedeljković, *Reakcionarna filozofija stare Jugoslavije*, 11. Za vreme rata Branislav Petronijević je u Kolarčevoj zadužbini (1942) održao predavanje *Tri dijalektike* na kome je prisustvovao i Mihailo Marković. Vid. Mihailo Marković, „Šest decenija srpske filozofije“, *Gledišta* 1–2 (1999), 252.

48 Nedeljković, *Istorija filozofije* 4, 125; *Reakcionarna filozofija stare Jugoslavije*, 11; *Naša filozofija u borbi za socijalizam*, Filozofsko društvo Srbije, Beograd 1952, 48.

49 Jovanović govori o *istorijskom materijalizmu* koji razumeva kao materijalistički shvaćenu istoriju. U to vreme još uvek nije bilo potisnuto novim trendovima u tumačenju shvatanje marksizma kao istorijskog materijalizma. Kada prikazuje izdanje do tada nepoznatih *Ekonomsko-filozofskih rukopisa* (1932), Markuze govori o *istorijskom materijalizmu*. Vid. Herbert Marcuse, „Neue Quellen zur Grundlegung des historischen Materialismus“, *Die Gesellschaft* 9/2 (1932), 136–137. Vid. i gledište Jovana Plamenca (1963), inače Jovanovićeve saradnika u Londonu, da za razumevanje marksizma nije neophodno razmatrati marksistički (dijalektički) materijalizam. Vid. Jovan [Džon] Plamenac, *Čovek i društvo. Kritičko ispitivanje nekih važnih društvenih i političkih teorija od Makijavelija do Marksa* [John Plamenatz, *Man and Society*, Longmans, London 1963], Službeni glasnik, Beograd 2009, 695 i dalje.

Oštriji stav prema Slobodanu Jovanoviću marksistički autori zauzimaju uoči rata i za vreme rata.⁵⁰ Posle rata, kada dolazi do potpunog stapanja marksističke filozofije sa ideologijom i praktičnom partijskom politikom, usledio je pokušaj brisanja sećanja na Slobodana Jovanovića, „lažnog naučnika i narodnog neprijatelja“ (Nedeljković).⁵¹

Diskvalifikacije i uporno isključivanje iz pojedinih naučnih oblasti nisu izdržali test vremena. Iako uglavnom negativno okarakterisan, Slobodan Jovanović je veoma rano postao nezaobilazan u knjigama posvećenim istoriji srpske filozofije,⁵² u kojima se obavezno pominje ili analizira i njegova studija o Marks-u, kojoj su posvećeni i posebni radovi.⁵³

3. Sporenje oko pojma prakse

Na početku svog kritičkog osvrta Kruševac razmatra Jovanovićevo tumačenje Marksovog pojma prakse.⁵⁴ Za razliku od Jovanovića koji Marksov tekst tumači problemski, Kruševac zauzima marksističku pozu znalca marksizma, čija interpretacija i kritika je neupitna. Osim što je prvi među marksistima istakao Jovanovićevo objektivizam, Kruševac se prvi ograđuje od ocene celog dela, naglasivši da će se zadržati uglavnom na prvom delu studije. Kruševčev metod kritike Jovanovićeve studije o Marks-u slediće i drugi marksisti: „iako je bio u mnogom tačan i objektivan, [Jovanović je] napravio veliki broj pogrešaka i baš na osnovu takve svoje interpretacije on je kritikovao Marksa“.⁵⁵ Dakle, Kruševac namerava da ukaže na Jovanovićeve greške u interpretaciji Marksovog teksta; smatra da je Jovanović

50 Otokar Keršovani [Junius], „Povodom pisanja *Srpskog glasa*“, [Izraz, 3 (1940), 142], *Izbor iz članaka*, 92–93; Veselin Masleša, „Krug je zatvoren“, *Borba*, 27 (1942), 1.

51 Dušan Nedeljković, *Od Heraklita do Njegoša i Svetozara*, Prosveta, Beograd 1971, 367. Nedeljković postaje jedini profesor (marksističke) filozofije na Univerzitetu u Beogradu, dekan Filozofskog fakulteta, prorektor Univerziteta, član Suda časti Univerziteta u Beogradu i predsednik Državne (jugoslovenske) komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Jugoslaviji, koja je Slobodana Jovanovića oglasila za ratnog zločinca. Srđan Cvetković, „Broj i struktura optuženih domaćih ratnih zločinaca i kolaboracionista prema fondu Državne komisije i njena instrumentalizacijag, *Arhiv* 5/2 (2004), 86.

52 Dragan Jeremić, *O filozofiji u Srba* [1968-69], Plato, Beograd 1997; Andrija Stojković, *Razvitak filozofije kod Srba 1804–1944*, Slovo ljubve, Beograd 1972; *Filozofija istorije kod Srba*, Zavet, Beograd 2002; Slobodan Žunjić, *Istorija srpske filozofije*, Plato, Beograd 2009.

53 Borislav Milić, *Slobodan Jovanović o socijalizmu i marksizmu, kritički osvrt na jedan oblik buržoaskog konzervatizma*, Mladost, Beograd 1985; Ivan Maksimović, „Profesor Slobodan Jovanović kao kritičar marksizma“, *DSJ*, 259–266; Miloje Petrović, „Marksova `filozofska doktrina` u interpretaciji Slobodana Jovanovića“, *DSJ*, 307–322.

54 Kruševac, „Marksizam“, 205.

55 Isto, 202.

izveo pogrešne zaključke o Marksovom učenju i te pogrešne zaključke kritikovao neopravdano ih pripisujući Marksu. Na početku i na kraju svog osvrtu razmatra pojam prakse, koji je zauzimao središnje mesto u mišljenju i predratnih i poratnih marksista.

U vezi sa razlikom između Fojerbahovog i Marksovog materijalizma, Kruševac citra Jovanovićevu rečenicu u kojoj se tumače Marksove *Teze o Fojerbahu*: „Do istine čovek ne dolazi (po Marksu) samo putem čulnog saznanja, nego i putem svoje vlastite prakse“.⁵⁶ Prema Kruševčevom tumačenju, Jovanović tvrdi da čovekova vlastita praksa nije čulna: „Iz ovoga izlazi da saznanje putem prakse ne ide preko čula“.⁵⁷ Postavlja se, međutim, pitanje da li je ovakva interpretacija Jovanovićeve rečenice ispravna. Da vlastita čovekova praksa nije čulna, može, ali i ne mora da sledi iz ove rečenice. Jovanović naglašava da „bilo kroz čulna opažanja ili kroz praktičan rad čovek samo na materijalan način – materijalnim utiscima ili materijalnim činima – prodiro do istine“.⁵⁸ Sasvim suprotno Kruševčevoj kritici, kasnija „praksistička“⁵⁹ kritika zamera Jovanoviću što redukuje Marksov materijalizam na senzualizam i pripisuje mu dijamatovsko razumevanje Marksa.⁶⁰ Ovakvom tumačenju bi išla u prilog i Kruševčeva opaska: „A što tek da se kaže o tome da `čovek samo na materijalan način prodiro do istine`. Ovako vulgarno nije govorio ni najvulgarniji materijalizam“.⁶¹ Ako se zanemari to što Kruševac kritikuje Jovanovića zbog navodnog tvrđenja da čovekova vlastita praksa nije čulna, mogao bi se steći utisak da Kruševac kritikuje Jovanovića zbog neispravnog tumačenja marksizma do koga je došlo pod uticajem lektire iz tada vladajućeg dijalektičkog materijalizma.⁶² Kruševac je, međutim, kao i drugi međuratni marksisti bio zastupnik dijalektičkog materijalizma. U svom osvrtu poziva se na Simu Markovića (pod imenom i pod pseudonimom, Vasilije Bunić).⁶³

56 Isto. Kruševčevi citati se donekle razlikuju od originalnog Jovanovićevog teksta. Up. Slobodan Jovanović, „Marks“ [1935] *SD* 9, 222.

57 Kruševac, 202.

58 Jovanović, „Marks“, 222.

59 Ocenjujući Petrovićevu interpretaciju Jovanovićeve studije o Marksu, Andrija Stojković zamera Petroviću, koji je, u stvari, bio blizak „ortodoksnim marksistima“ (D. Nedeljković, V. Ribar, B. Šešić, V. Pavičević, V. Rus), što „sprovodi svoj praksistički tretman nad Jovanovićevim ocenama Marksa“. A. Stojković, *Filozofija istorije kod Srba*, 304, fn. 638.

60 Miloje Petrović, „Marksova `filozofska doktrina` u interpretaciji Slobodana Jovanovića“, *DSJ*, 311, izvodi ove zaključke jer, izgleda, uopšte ne uzima u obzir da je Jovanović mnogo pre objavljivanja studije o Marksu izučavao marksizam i pisao o njemu.

61 Kruševac, 203.

62 Petrović, „Marksova `filozofska doktrina` u interpretaciji Slobodana Jovanovića“, *DSJ*, 311.

63 Kruševac upućuje na: Vasilije Bunić, *Kritički osvrti*, 2, G. Kon Beograd 1934, (O Gosarovoju reformi); Sima Marković, *Princip kauzaliteta i moderna fizika*, G. Kon, Beograd 1935.

Jovanović naglašava da je pojmom *prakse* „Marks razbijao obruč materijalizma, i udaljivao se od njegovih postavki o jednoj svesti u kojoj bi se stvarnost samo ogledala“. ⁶⁴ Dakle, Jovanović naglašava da je Marks svojim pojmom prakse prevazišao stari materijalizam i postavku o odražavanju stvarnosti. ⁶⁵ Suprotno Jovanovićevom stanovištu bilo je shvatanje tadašnjih marksista koje jasno interpretira jedan od njihovih vodećih teoretičara, Ognjen Prica: „naše predodžbe i doživljaji su produkt objektivnog svijeta, koji je postojao prije naših predodžaba i doživljaja i koji je nezavisan od njih; naše predodžbe i doživljaji su samo manje-više točan odraz objektivnog materijalnog svijeta“ (1937). ⁶⁶

Kruševac, u stvari, ne tvrdi da Jovanović tumači Marksa dijamatovski, već sasvim suprotno, procenjuje da je Jovanoviću najviše stalo do toga da dokaže da je praksa nematerijalna, odnosno duhovna. ⁶⁷ Pita se da li je Jovanović hteo da istakne praksu kao jedino merilo „za procjenu objektivnosti našeg mišljenja“. ⁶⁸ Ovo pitanje odnosi se na sledeću Jovanovićevu rečenicu: „Marks izvodi naše ideje ne samo iz spoljašnjih utisaka, nego i iz naše prakse, koja se sastoji u našem vlastitom uticaju na spoljašnji svet. Praksa nam bolje od umovanja pokazuje da li su naše ideje tačne i ostvarljive – i to proveravanje ideja praksom odgovalo bi u punoj meri zahtevima materijalističke doktrine“. ⁶⁹ Kruševac daje negativan odgovor na svoje pitanje i naglašava da Jovanović, u stvari, „još više razdvaja saznanje preko čula od onog putem prakse“. ⁷⁰ Jovanović, međutim, samo „objektivistički“ pokušava da ukaže da je Marksovo stanovište bitno drugačije od Fojerbahovog, naglašavajući pri tom da je marksizam „besumnje materijalizam“. ⁷¹ To što naglašava da je za materijalizam „svest samo funkcija mozga“, sasvim jasno i dovoljno potvrđuje da preko pojma svesti Marksu ne „podmeće“ ⁷² idealizam. ⁷³

Sa druge strane, u zaključku poglavlja u kome se razmatra pojam prakse, koristi se i pojam duha. Jovanović naglašava da Marks „dopunjujući [materijalističke filozofe] ističe aktivnost duha, koji je u stanju da materijalnu sredinu menja“,

64 Jovanović, „Marks“, 226.

65 Up. Milić, *Slobodan Jovanović o socijalizmu i marksizmu*, 81.

66 O[gnjen] P[rica], „Takozvana naučna filozofija“, [*Znanost i život* 5–6 (1937), 207–227], *Izbor članaka*, 113. Up. Fridrih Engles, *Ludvig Fojerbah*, Kultura, Beograd 1947, 19–20. Up. V. V. Lenjin, *Materijalizam i empiriokriticizam*, Kultura Beograd 1948, 277.

67 Up. Milić, 81.

68 Kruševac, 203.

69 Jovanović, „Marks“, 226.

70 Kruševac, 203.

71 Jovanović, 224.

72 Kruševac, 205; Petrović, 311.

73 Jovanović, 225. Petrović, međutim, kritikuje upravo ovo mesto.

kao i da praksa „nije ništa drugo nego aktivnost našeg duha“.⁷⁴ Stiče se utisak da su Kruševčeve bojazni ipak bile opravdane: „Tako će Jovanović od Marksa napraviti idealistu“.⁷⁵ Kruševac je mišljenja da Jovanović Marksa previše vezuje za Hegela, a zapravo ih, kako smatra, povezuje jedino dijalektika.

U svojim ekscerptima iz Jovanovićeve studije i komentarima Malseša razmatra isti deo teksta i postavlja pitanje: „Da li je to razbijanje `obruča` materijalizma?“.⁷⁶ Sudeći prema nečitkom delu beleške,⁷⁷ Masleša ističe da prevazilaženje starog materijalizma nije isto što i odustajanje od materijalizma, pošto je Marksov materijalizam *novi* (praktički, tj. dijalektički) materijalizam. Reč je o samom središtu teorije, jer kako ističe Masleša, umesto starog, *metafizičkog* materijalizma, dolazi *dijalektički* materijalizam. Dakle, dijalektičkim materijalizmom se opisuje novi materijalizam, čija je preteča stari prosvetiteljski materijalizam, koji se, međutim, dijalektički prevazilazi. I Masleša, kao i Kruševac, izgleda pretpostavlja da Jovanović *rušenjem okova materijalizma* namerava da uvede idealizam. Pojmom prakse se *ruše okovi* starog materijalizma, ali to ne dokazuje slabost i jednostranost materijalističke teorije, jer se spor između starog „metafizičkog“ i novog „dijalektičkog“ i „praktičnog“⁷⁸ materijalizma rešava u okviru materijalizma.⁷⁹ Pažljivije čitanje i analiza teorije dijalektičkog materijalizma može da pokaže da je ona daleko složenija i manje *dogmatična* nego što se obično pretpostavlja. Tumačeći *Teze o Fojezbahu*, u predratnim predavanjima iz istorije filozofije (1937), Dušan Nedeljković naglašava da „sadržina oseta nije pasivnost, već reakcija i praktična [revolucionarna] i stvaralačka delatnost“.⁸⁰ Praktična (revolucionarna=stvaralačka) delatnost zasnovana na *praksi* je „[samo jezgro] dijalektičkog materijalizma“.⁸¹ Dijalektički materijalizam je, u stvari, materijalistička dijalektika, odnosno *stvaralački* materijalizam. Treba napomenuti da su međuratni marksisti na slobodan, tj. spontan *prak-*

74 Jovanović, 225–226.

75 Kruševac, 205; Milić, 80–81.

76 Masleša, *Refleksije*, 1536.

77 U komentarima na Maslešine beleške nisu jasno razdvojeni slabo čitljivi delovi teksta od pretpostavki, jer su i jedni i drugi obeleženi uglastim zagradama. Vid. Nusret Seferović, „Refleksije Veselina Masleše“, 1520, 1536.

78 Vid. Petrović, 312.

79 O različitom korišćenju pojma materijalizam u marksizmu vid. Plamenac, 695.

80 Dušan Nedeljković, *Istorija filozofije* 4, 15. „Revolucionarna“ je dodato u objavljenom izdanju. Up. D. Nedeljković, Originalna skripta, *Istorija filozofije*, Skoplje 1935 [1937], knj. 2, ZDN, ASANU, 14732 (nesređena građa), 266.

81 „Samo jezgro“ je dodato u objavljenom izdanju. Vid. Isto.

ticistički način eksperimentisali sa praksom (Kardelj),⁸² kao i da su bili duboko svesni posredovanja teorije i prakse (Đilas).⁸³ U posleratnim predavanjima Nedeljković humanističkim i egzistencijalističkim sadržajem razrađuje pojam stvaralaštva, tj. *revolucije* koja je „aktivno stvaralačko odnošenje prema životnom [egzistencijalističkom]⁸⁴ pitanju u opštenarodnoj [opštečovečanskoj] komunističkoj, humanističkoj, etičkoj teoriji“.⁸⁵ U vezi sa ovim stanovištem upućuje na Marksa („Marks o `menjanju svega` kao osnovnom zadatku“), kao i na Staljina, čiji pojam „stvaralačkog marksizma“ i „stvaralačkog“ analizira i često koristi („Staljin o stvaralačkom marksizmu“).⁸⁶ Upućuje na Staljinove rane radove, njegova upoređivanja idejne sadržine Lenjinove zaostavštine, dalju razradu marksizma, kritiku „žreca“ u komunizmu.⁸⁷ Nedeljković razmatra i podučava svoje studente revolucionarnom ostvarenju nadklasnog morala, odnosno „revolucionarnosti morala“ i „naprednoj etičkoj teoriji komunističkog humanizma“, izbegavajući pri tom opasnost da se tako shvaćena etika i moral dovedu u vezu sa *buržoaskim* humanizmom (klasnošću morala) i etičkim teorijama klasnih društava.⁸⁸ Pojam prakse je bio i ostao središnji pojam u marksizmu. Iako ne treba zapostaviti razlike između međuratnog i poratnog perioda, kao i različite marksističke interpretacije prakse, ne treba ih, posebno ako se teorijski razluče od političkih motiva, ni preuveličavati. Pojam prakse će u poratnom periodu posebno dobiti na značaju. U vreme praksis filozofije praksa dobija poseban status *pojma-ideala* („praksa kao svesna svrsishodna društvena delatnost“, „praksa je delatnost koja je cilj po sebi, a ne sredstvo“, „čovjek biće prakse“;⁸⁹ „praksa=stvaralaštvo=samodelatnost=revolucija“).⁹⁰ Sledbenici marksističkog humanizma su dalje razrađivali Marksovu misao sve više „samo u ime vernosti

82 Edvard Kardelj svedoči i kritički opominje da su i u praksi eksperimentisali praksom, „prakticizmom“ i „spontanošću“, što ih je često nepotrebno skupo koštalo. Vid. Đilas, „Dvostruka `filozofska` uloga profesora Nedeljkovića“, 59, fn. 1.

83 Isto, 79.

84 U to vreme Nedeljković, koji ima stalne veze i informacije iz Francuske, već upućuje na Sartra, zbog čega bi se *životno pitanje* moglo tumačiti kao egzistencijalističko pitanje. Vid. Dušan Nedeljković, „Istorija filozofije“, [1945/1948] (rukopis), ZDN, ASANU, 14732, (nesređena građa), 46.

85 Nedeljković, „Teorija i istorija etike“, ZDN, ASANU, 14732, (nesređena građa), 4.

86 Nedeljković, „Istorija filozofije“, 1, 39; „Teorija i istorija etike“, ZDN, ASANU, 14732, (nesređena građa), 3–4.

87 Nedeljković, „Istorija filozofije“, ZDN, ASANU, 14732, (nesređena građa), 39.

88 Ukazuje da je reakcionarna etička teorija „opijum naroda“. Vid. Nedeljković, „Teorija i istorija etike“, 1, 2, 4 (118), 13. *Dijalektika, stvaralaštvo, materijalizam i humanizam* ostaju osnovni marksistički termini. Vid. Vranicki, 427.

89 Mihailo Marković, „Principi dijalektičkog humanizma“, *Humanizam i dijalektika*, Prosveta, Beograd 1967, 20; „Šest decenija srpske filozofije“, *Gledišta* 1–2 (1999), 255.

90 Milan Kangrga, *Praksa, vrijeme, svijet*, Nolit, Beograd 1984, 110.

pretpostavljenim Marksovim intencijama, a sve manje u ime doslovnosti njegovih stavova“.⁹¹

U vreme objavljivanja Jovanovićeve studije, marksisti su materijalizam smatrali posebno važnim i osetljivim pitanjem svoje teorije.⁹² Nemarksistički tumači marksizma, međutim, izvesno nisu bili u obavezi da se služe aktuelnom marksističkom terminologijom. Ništa se bitnije ne menja u Marksovoj teoriji ako se za praksu kaže da je „aktivnost duha“.⁹³ Kada govori o svesti kao o funkciji mozga, Jovanović za svest sinonimno koristi i reč duh: „Materijalizam tvrdi zavisnost duha od materije: svest je samo funkcija mozga“.⁹⁴ Za razliku od tadašnjih marksista, Jovanović slobodno koristi reč *duh* u različitim značenjima ovog pojma, nazivajući i Marksa „jednim od najvećih duhova u društvenim naukama XIX veka“.⁹⁵ Jovanoviću se može zameriti što slobodno (ili neprecizno) koristi termin *duh*. Ne može se, međutim, reći da Marksu „podmeće hegelovski produkujući duh“ i hegelovski idealizam.⁹⁶ Jovanović Marksovo učenje naziva „Marksovim materijalizmom“⁹⁷ i naglašava da je Marksova pozicija građena nasuprot idealističkoj filozofiji: „Marks ne priznaje ovu [Hegelovu] vladu duha. Društvena stvarnost, odnosno ekonomske prilike, razvijaju se same iz sebe“.⁹⁸ Jovanović, u stvari, naglašava da se Marks nije posebno udubljavao u pitanje odnosa duha i materije.⁹⁹ Ističe da je Marks mogao da zanemari metafizičko pitanje odnosa duha i materije, ali „njegova neodređenost u tom pitanju izazvala je nesuglasice među njegovim sledbenicima, i dokle neki marksisti tumače marksizam u strogo materijalističkom smislu, dotle drugi nalaze dodirnih tačaka između marksizma i jedne tako malo materijalističke filozofije kao što je Kantova“.¹⁰⁰ Kada postavlja pitanje „kako da pomirimo kauzalnu nužnost spoljašnjeg sveta s našim unutrašnjim težnjama za jednom slobodno shvaćenom svrhovitošću“, Jovanović ima u vidu Adlerovo (Max Adler)

91 Žunjić, *Istorija srpske filozofije*, 334–335.

92 Vladimir V. Lenjin, *Materijalizam i empiriokriticizam*, Kultura Beograd 1948, 176–177, 277; Prica, „Savremena filozofija i prirodne znanosti“ [*Znanost i život*, 1 (1937), 4–14; *Književne sveske*, 1 (1940), 5–15], *Izbor članaka*, 86–98; Nedeljković, *Ideološki sukob demokratije i fašizma*, Skoplje 1938.

93 Upravo zbog ovog dela teksta marksistički tumači smatraju da Jovanović zastupa „idealističko“, odnosno „spiritualističko gledište“. Up. Stojković, *Filozofija istorije kod Srba* [2002], 309; Milić, 79–80.

94 Jovanović, 225.

95 Isto, 356.

96 Kruševac, 205; Petrović, 311.

97 Jovanović, 225.

98 Isto, 252; Milić, 99.

99 Up. Petrović, 312.

100 Jovanović, 226.

rešenje: „Adler prima Marksovo gledište da se to može postići društvenom praksom: praksa, s jedne strane, dovodi našu volju u granice ostvarljivosti, a s druge strane, nameće stvarnosti naše ciljeve“.¹⁰¹

Iako to mišljenje deli više marksističkih kritičara, ne bi se, međutim, moglo zaključiti da Jovanović zastupa idealizam, niti da je radikalni skeptik.¹⁰² Jovanović smatra da se istinitost idealizma i materijalizma ne mogu dokazati,¹⁰³ jer materijalizam nije (pozitivna) nauka: „Materijalizam je jedna filozofija, koja – kao i svaka filozofija – ide dalje od nauke i tvrdi stvari koje se naučno ne daju dokazati. Materijalizam ima isto onoliko prava na postojanje koliko svaki drugi filozofski sistem, ali nema više prava. On se, međutim, privezao za prirodne nauke i pokušava da svoje filozofske teorije proturi kao naučne istine“.¹⁰⁴

5. Razumevanja dijalektike

Kruševac želi da razotkrije navodnu Jovanovićevu nameru da Marksa prikaže kao idealistu: „Tako će Jovanović od Marksa napraviti idealistu; sasvim približiti Hegelu“.¹⁰⁵ Kruševac smatra da su se Marks i Engels koristili „Hegelovim formula- ma“, ali da nisu polazili od njih, već „otkrivali te formule u društvenom kretanju“.¹⁰⁶ Naglašava da „Marks do svog učenja o slomu kapitalizma nije došao na osnovu dijalektičkog zakona o negaciji negacije, nego posmatranjem klasnih borbi i ekonomskog razvitka“.¹⁰⁷ Dijalektički zakoni i posmatranje ekonomskog razvitka nisu, međutim, u suprotnosti. U ekonomskom razvitku se mogu prepoznati hegelovski dijalektički zakoni. Kad se uzme u obzir Kruševčev razumevanje dijalektike, njegove primedbe postaju jasnije: „Evo kako on [Jovanović] shvata osnovu Marksove dijalektike: Iz tog razloga za društveni razvitak dopušteno je reći da se

101 Isto, 267–268, ukazuje da se socijalisti koji su se vratili Kantu, razlikuju po tome što „jedni dokazuju da je Marks svesno ili nesvesno stajao pod uticajem Kanta; drugi tvrde samo to, da marksizam ne bi bio potpun, ako se ne bi spojio s kantizmom“. Vid. i Zdravko Kučinar, „Marksizam i kritički pojam religije“, *Kultura* 13/14 (1971), 48–49.

102 Ne bi se moglo reći da je idealista. Vid. Božidar S. Marković, „Slobodan Jovanović o Marksu i marksizmu“, *SJLD*, 615.

103 Jeremić ispravno naglašava da Slobodan Jovanović ne zastupa ni materijalizam, niti idealizam („spiritualizam“), u čemu ga sledi i Andrija Stojković (1972), koji, međutim, kasnije usvaja stanovište o „spiritualizmu“ (2002). Vid. Dragan Jeremić, *O filozofiji u Srbia* [1968–69], Plato, Beograd 1997, 100–101; Stojković, *Razvitak filozofije kod Srba 1804–1944*, 453; *Filozofija istorije kod Srba*, 309.

104 Jovanović, „Artur Balfur“, *SD* 2, 678.

105 Kruševac, 205.

106 Kruševac, 203.

107 Isto.

nalazi pod vladom načela jedinstva suprotnosti: on ide od jedne suprotnosti k drugoj, ali sve te suprotnosti jesu momenti istog procesa: zato i nisu nepomirljive, nego neprestano jedna u drugu prelaze`. Kad bi Marks zaista ovako mislio, onda materijalistička dijalektika ne bi bila `strah i užasavanje buržoazije i njenih zastupnika`, nego bi pravdala i ovjekovječila današnji poredak`.¹⁰⁸ Kruševac ide još dalje: „Ispala je mnogoželjena harmonija interesa, koju fašisti tako uporno uznose“. ¹⁰⁹ Na osnovu pogrešnih pretpostavki, Kruševac Jovanovićevo obrazlaganje jedinstva suprotnosti ne tumači kao proces, već kao večno stanje („stalno vječno“),¹¹⁰ na osnovu čega izvodi da je i najamni rad večan. Kad govori o suprotnostima, posebno mu je stalo da one budu nepomirljive: „Jer, ako je jedinstvo suprotnosti stalno vječno, a suprotnosti nisu nepomirljive, onda bi najamno ropstvo ostalo za uvijek“. ¹¹¹ Prema Kruševcu, Jovanovićevo obrazlaganje dijalektike je „izvrtanje“, jer materijalistička dijalektika smatra jedinstvo suprotnosti za „privremeno i uslovno; društvene suprotnosti (najamni rad i kapital) za nepomirljive, iz čije će se neprekidne borbe roditi novo društvo“. ¹¹² Kruševac ne prihvata sintezu i insistira na nepomirljivosti. U Jovanovićevo sasvim jasno objašnjenje marksističke primene hegelovske dijalektike na društveni razvoj, učitava večno i stalno stanje i harmoniju interesa. Za Jovanovića, međutim, jedinstvo suprotnosti nije večno i stalno. Ukazuje na ono što su Marks i Engels usvojili od Hegela i primenili u svojim teorijama, pre svega na dijalektiku: „Prema svemu ovome, društveni razvitak, kao razvitak i kretanja uopšte, ne potpada pod pravila formalne logike. Logično je da se suprotnosti isključuju: ista stvar ne može istodobno i biti i ne biti. Ali to važi samo za stvari, dokle su u stanju mira. Čim se stave u pokret, vidimo, nasuprot logici, da se suprotnosti ne isključuju, nego da se izmiruju. Za ono što se razvija, ne može se reći ni da jeste ni da nije. Potreban je jedan treći pojam – pojam postajanja, koji sjedinjuje u sebi i biti i ne biti. Izgleda kao da, u pravom smislu, stvari i nema nego ima samo procesa“. ¹¹³

Jovanović jezgrovito i bez suvišnih digresija ukazuje da je Marks, kao i Hegel, kroz ceo svoj sistem sproveo „ideju istorijskog razvitka, koji se kreće sam od sebe, i u kome se docnija stanja suprotstavljaju ranijim stanjima. Da se društvo ne-

108 Isto. Up. Jovanović, 252. O nepomirljivim klasama kod Engelsa vid. Plamenac, 773–779.

109 Kruševac, 203. Posle rata se sve filozofije koje nisu marksizam svode se na fašizam: „Svaka druga filozofija je profašistička ideologija, a svako tumačenje marksizma osim Lenjinovog i Staljinovog još su uvek šizme, koje se većma gone od fašizma i njegovih tzv. ideologija: idealizma i pozitivizma“. Vid. Kajica Milanov, „Nauka i filozofija“ u: *Titovština u Jugoslaviji*, Sloga, Pert 1952, 66.

110 Kruševac, 203.

111 Isto.

112 Isto.

113 Isto. Up. Jovanović, 223.

prestano menja, da sve njegove promene bivaju po načelu protivrečnosti i stoga premašuju običnu logiku – to je jedna od bitnih stvari u marksizmu – i ta bitna stvar uzeta je iz Hegelove filozofije. Inače, između Hegela i Marksa ima znatnih razlika. Po Hegelu, istorijom vlada duh, koji u svom razvitku uzima za nosioce čas ovaj, čas onaj narod, težeći takvoj državnoj organizaciji, koja će biti u stanju da ljude moralno disciplinuje. Marks ne priznaje ovu vladu duha. Društvena stvarnost, odnosno ekonomske prilike, razvijaju se same iz sebe; nosioci tog društveno-ekonomskog razvitka nisu narodi, nego klase. Država nije sredstvo moralne discipline, nego klasnog gospodarstva; zato će s klasnim razlikama nestati i ona. Sloboda pojedinca ne postoji; u današnjem kapitalističkom društvu, pojedinac je sav prožet egoizmom svoje klase; u budućem socijalističkom društvu, on će se sav utopiti u jednu besklasnu zajednicu, kao što se u predrzavnom stanju bio sav utopio u svoju plemensku zajednicu¹¹⁴.

Kruševac zamera Jovanoviću da je „dijalektičko-materijalističku metodu shvatio kao isključivo deduktivnu. Marksova učenja cijepa u dvoje, na ona do kojih je došao dijalektičkim mišljenjem, deduktivno (slom kapitalizma, neminovnost socijalističkog društva i dr) i na ona do kojih je došao na osnovu fakata, induktivno (analiza kapitalističke ekonomije). To je sasvim u duhu profesorskih klasifikacija, ali kad ste to uradili, onda nećete razumeti marksizam¹¹⁵. Slabost ove Kruševčeve primedbe nalazi se u tome što Jovanović nije zastupao stanovište koje mu se pripisuje. Jovanović ukazuje da prema Marksovom učenju kapitalizam sam sebe nužno vodi u propast: „Otuda njegova teorija o akumulaciji i koncentraciji kapitala, koja je imala da otkrije dinamiku kapitalizma, i da pokaže da se ta dinamika sastoji u sve jačem zahuktavanju u propast¹¹⁶. Marksova teorija dokazuje da je u kapitalističkom društvu eksploatacija radništva nužnost, kao i da je slom kapitalizma nužnost.¹¹⁷ Ovo su postale dve opšteprihvaćene marksističke predrasude. Jovanović naglašava da se glavna bitka između marksista i antimarksista vodi oko teorije akumulacije i koncentracije kapitala. Postavlja pitanje da li zaista postoji zahuktavanje kapitalističke eksploatacije koje vodi njegovoj propasti.¹¹⁸ Marksisti su smatrali da je naučno dokazano da kapitalizam mora propasti.¹¹⁹ Jovanović ukazuje da će kapitalizam možda propasti, ali samo ako propadne iz razloga koje je naveo

114 Jovanović, „Marks i Hegel“ u: „Marks“, 252 i dalje. Up. Kajica Milanov, „Marks i Hegel“, *Titovština u Jugoslaviji*, Sloga, Pert 1952, 140–141.

115 Kruševac, 203.

116 Jovanović, 237.

117 Jovanović, 239.

118 Jovanović, 241..

119 Đilas, „Dvosturka“, 61.

Marks, to će biti potvrda njegove teorijske prognoze.¹²⁰ Jovanović detaljno analizira pitanje akumulacije kapitala i eksploatacije radništva i poredi brojne teorije koje nude različite odgovore. Naglašava da je marksizam teorija koja tumači prošlost, sadašnjost i budućnost.¹²¹ Zbog toga ostaje nejasna Maslešina primedba: „Na pitanje, ko ima pravo, Marks ili antimarksisti, Sl. Jovanović prepušta odgovor budućnosti. Tu bar ne treba da misli. To se onda zove nauka, i teorija“.¹²² Marksova teorija predviđa budućnost, a Jovanović daje niz pitanja i kritičkih opaski u vezi sa Marksovim predviđanjima i na kraju zaključuje da će na nešto što je predviđanje izvestan odgovor i da pruži budućnost. Za nužnost sloma kapitalizma vezano je više pitanja: „Marks računa da će kapitalizam sa svojom sve većom koncentracijom i akumulacijom neprestano smanjivati broj kapitalističkih magnata, a povećavati broj proleterisanih radnika – i da će na taj način stvarati sve povoljnije uslove za socijalnu revoluciju“.¹²³ Marks, dakle, ukazuje na nužnost revolucije i sloma kapitalizma. Jovanović daje niz primedaba u vezi sa ovom prognozom, od kojih je osnovna da kod Marksa ta neumitnost izgleda kao da je ništa ne može zaustaviti, tj. da nema protivteže. Masleša komentariše kao da je Jovanović zamerio Marksu da je ispustio iz vida klasnu borbu: „Dakle, Marks je prevideo klasnu borbu“.¹²⁴ Ovo je zamerka koju u vezi sa istim citatom iznosi i Kruševac i više je neuspeli pokušaj duhovitosti (ismevanja) nego što ima uporište u Jovanovićevom tekstu: „Izjednačimo sada savremeno društvo sa kapitalističkom klasom kao gospodarskom i uzmimo da njene eksploatorske težnje čine suštinu njegove stvarnosti, iz toga sleduje neminovno da te njene težnje moraju dejstvovati bez protivtežnje“. I sada je s Karlom Marksom potpuno svršeno; čak je u svojoj nauci zaboravio tako važnu stvar, kakva je, nesumnjivo, klasna borba. Pa kako da mu se uopće i u čem vjeruje“.¹²⁵ Jovanović, naravno, ne previđa Marksovu teoriju klasne borbe, niti tumači Marksa onako kako pokušava da predstavi Kruševac. Klasna borba je nedovoljna za sprečavanje hoda kapitalizma prema sve većem ukрупnjavanju kapitala, smanjivanju broja kapitalista i povećavanju i osiromašenju radništva: „Marks je predskazivao da će s razvijanjem kapitalističke proizvodnje rasti istovremeno proleterska masa i njena beda: beda će davati proletarijatu podstreka, a masa će mu davati snage za socijalnu revoluciju.“¹²⁶

120 Up. E. Spektorski, „Studije Slobodana Jovanovića *Iz istorije političkih doktrina*, [1935], *Savremenici*, 158.

121 Isto, 157.

122 Masleša, *Refleksije*, 1526.

123 Jovanović, „*Dialectics (The Logic of Marxism and its Critics)*, by T. A. Jackson, London 1936 [1940]”, *SD* 12, 471–472.

124 Masleša, *Refleksije*, 1538.

125 Kruševac, 204.

126 Jovanović, 353.

Kruševac i Masleša slično reaguju i na pitanje Oktobarske revolucije. U vreme izbivanja revolucije Rusija je imala nerazvijenu industriju „s kapitalističkom klasom i proletarijatom tek u začetku“.¹²⁷ Jovanović ukazuje da su mnogi marksisti, među kojima i u to vreme vodeći marksista Kaucki, smatrali da revolucija u Rusiji nije revolucija koju je predvideo Marks: „Rusija je kraj slabog radništva imala jaku socijalističku inteligenciju – i njena revolucija potvrđivala bi pre jakobinsku nego marksističku teoriju“.¹²⁸ Prema marksizmu, socijalna revolucija je bila očekivana u zemlji sa najvišim stepenom kapitalističkog razvitka: „ako su boljševici ipak zato pokušali i uspeli da izvedu socijalnu revoluciju, to je bio pre dokaz protiv, nego u prilog Marksove teze o slomu kapitalizma“.¹²⁹ Na ovu opštepoznatu kritiku Kruševac reaguje kao da je reč o potpunoj novini: „Boljševička revolucija je išla po jakobinskoj teoriji (u stvari po njoj ne ide nijedna revolucija) misli Jovanović i time pokazuje da je nije shvatio“.¹³⁰ U svojim beleškama Masleša komentariše da je „radništvo u masama“ odigralo najveću ulogu i da Jovanović to ne zna zbog „nepoznavanja istorije“ Sovjetske Rusije, kao i „teorije sazrevanja kapitalizma“.¹³¹ Prica je oduševljen jednim novim marksističkim rešenjem ovog problema, za koje Jovanović, međutim, pokazuje da je protivrečno i neodrživo (1940).¹³²

Kada kritikuje odvajanje „dedukcija“ od ekonomskih analiza kapitalizma, Kruševac ima u vidu osnovnu tezu Jovanovićeve kritike Marksovog učenja, na koju, međutim, kao i ostali marksistički kritičari Jovanovićeve studije, ne pokušava da pruži odgovor.¹³³ Jovanović, naime, ukazuje da je Marksova teza o slomu kapitalizma u suštini hegelovska: „On svodi ceo kapitalistički sistem na jednu `ideju`, i drži da će, kad bude našao njenu suprotnost, moći predskazati i način kapitalističkog sloma. [...] Po dijalektičkom shvatanju, nova istorijska stanja ne liče na stara; ona

127 Jovanović, *Dialectics*, 472.

128 Jovanović, 354. L. Trocki, *Terorizam i komunizam (Anti-Kaucki)*, „kao i Lenjin u sličnom spisu, pokazuje nedijalektičnost i formalizam Kauckijeva shvaćanja demokracije, nerazumijevanje revolucionarnog toka, zabašurivanje istine da se mnoga pitanja u Rusiji nisu mogla i ne mogu riješiti upravo zbog toga što je strani imperijalizam nametnuo građanski rat, teror i blokadu“. Vid. Vranicki, 46; Karl Kaucki, Lav Trocki, *Terorizam i komunizam, rasprava o boljševičkoj revoluciji*, Filip Višnjić, Beograd 1985.

129 Jovanović, 278–279.

130 Kruševac, 203.

131 Masleša, *Refleksije*, 1528.

132 Prica, „Knjiga o dijalektici“ [O. P. *Znanost i život*, 5/6 (1935), 281–282], *Izbor članaka*, 121–123; Jovanović, *Dialectics*, 472; Jovanović, „*Dialectics (The Logic of Marxism and its Critics)*, by T. A. Jackson, London 1936 [1940]“, *SD* 12, 471–472. Kasnije se obazrivije govori o načinu propasti kapitalizma. Vid. Đilas, „Dvostruka“, 61.

133 Samo jedna kritička analiza Jovanovićeovog teksta ukazuje na presudan značaj ove kritike, ali ni u njoj nema nema odgovora na nju. Vid. Milić, 100. Petrović, 317, je samo opisuje, bez komentara ili odgovora.

su iz osnove drukčija¹³⁴. Jovanović postavlja pitanje kako se onda može na osnovu dosadašnjeg iskustva (po analogiji) predviđati. Zaključuje da se u nedostatku iskustva ne može pribеći apstraktnom izvođenju koje nije u saglasnosti ni sa materijalističkom filozofijom: „Marksova karakteristika kapitalizma osniva se na faktima; njegova prognoza kapitalističkog sloma osniva se na hegelovskim dedukcijama. Kapitalizam treba da bude poništen svojom suprotnošću, a ta je suprotnost proletarijat¹³⁵. Jovanović ukazuje na opravdanost Marksovog jedinstvenog (interdisciplinarnog) shvatanja društvenog života, ali i na neopravdano svođenje svega na jednu ideju: „Jedinstveno shvatanje društvenog života naučno je opravdano, ali ono ne iziskuje njegovo svođenje na jednu kategoriju njegovih fenomena – i to kategoriju ekonomsku. Takvo svođenje bilo bi to isto kao i kad se celina ne bi objašnjavala međusobnom vezom svih svojih delova, nego samo jedinim svojim izdvojenim delom¹³⁶. Jovanović je saglasan sa Raselovom (Bertrand Russell) kritikom marksističkog ekonomskog monizma, na koju u studiji i upućuje.¹³⁷

Jovanović ukazuje da je Hegel pomoću dijalektike stvorio novu logiku koja ima „više gipkosti i dinamike, nego što je imala obična, formalna logika – ali i ta njegova logika, koja je radila s pokretnim, a ne s utvrđenim pojmovima, bila je ipak logika i imala svoje stalne zakona (teza, antiteza, sinteza). Otuda je Hegel držao da može deduktivnim putem – dakle čistim umovanjem, predviđati tok istorije¹³⁸. Jovanović ističe da je Marks odbacio Hegelovu pretpostavku o svetskom duhu, ali se nije oslobodio Hegelove metode. Marks je smatrao da svaka epoha ima svoje specijalne zakone: „Kad se znaju ta načela, onda se sa sigurnošću može uzeti da će sledeće društveno stanje biti osnovano na sasvim suprotnim načelima. Tim deduktivnim putem, Marks je predviđao u doglednoj budućnosti slom kapitalizma i diktaturu proletarijata. Ta su predviđanja ostaci Hegelove metode¹³⁹. Načelo suprotnosti Marks je „preneo iz oblasti ideja u društvenu stvarnost, gde je ono dobilo vid klasne borbe. Gospodarskoj klasi protivstavlja se potčinjena klasa kao tezi antiteza: logička negacija pretvara se u klasni antagonizam – i dijalektička metoda [rukovođena Marksom] dovodi do zaključka da se već u pojmu društvenog razvitka podrazumeva revolucija¹⁴⁰.

Jovanović ukazuje da se Hegel može različito tumačiti, kao i da su moguća brojna različita tumačenja marksizma koja on i prikazuje i tumači u svojoj studiji o Marksu. Jovanović smatra da je Marksova ocena kapitalizma najznačajniji deo

134 Jovanović, 355.

135 Isto, 354.

136 Isto, 346.

137 Isto, 344; Petrović, 313.

138 Jovanović, „Marks i Hegel“, 253.

139 Isto, 253.

140 Isto, 254.

njegove teorije. Pokazao je koliko je kapitalizam istovremeno uslovljen i ugrožen najamnim radom. Naglašava da je Marks jasno uočio problem kapitalizma kao problem „vlade stvari nad ljudima“,¹⁴¹ odnosno gledanja na drugog čoveka kao na stvar: „Kapitalizam je raskinuo lične i čovečanske veze između poslodavca i radnika. Oni se ne osećaju kao članovi jedne radne zajednice, vezani jedan za drugoga solidarnošću interesa. Njihov odnos je postavljen na poslovno računsku osnovu kao odnos kupca i prodavca. Poslodavac gleda u radniku samo jedan deo troškova proizvodnje“.¹⁴²

Jovanović ukazuje da je Marks spajanjem materijalizma i istorizma, ekonomije i sociologije stvorio marksizam koji nije ni filozofija, niti istorija, ni ekonomija, ni sociologija „u pravom smislu reči“.¹⁴³ Smatra da je Marksovo jedinstveno shvatanje društvenog života naučno opravdano. Pri tome, filozofski sadržaj marksizma je presudan za razumevanje marksizma. Jovanovićeva kritika Marksa je, u stvari, kritika Hegela, odnosno hegelovske dijalektike, koju je Marks usvojio. Marks je na osnovu hegelovske dijalektike predviđao slom kapitalizma i diktaturu proletarijata. Hegelova logika je imala svoje stalne zakone – tezu, antitezu i sintezu, koje je Marks nekritički preneo na tumačenje društvene stvarnosti. Ne tumači Jovanović Marksa idealistički, već dokazuje da je u Marksovoj teoriji ostao hegelovski idealizam. Jovanoviću je bliže tumačenje Marksa u hegelovskom ključu od suprotnog gledišta prema kojem se Marks u jednom trenutku potpuno odvojio od Hegela.

Može se reći da je za Jovanovića suština marksizma u dijalektici. Kritika marksističke dijalektike, zbog svoje opštosti, ima daleko veći opseg, odnosno tiče se brojnih različitih frakcija i opcija u tumačenju Marksove misli. Na ovu Jovanovićevu osnovnu kritiku predratna i poratna marksistička recepcija nije ni pokušala da pruži odgovor. Druga marksistička pitanja, uključujući i pitanje prakse, postojanja i nepostojanja humanizma u marksizmu, kao i teleološka pitanja, bez obzira na svoju važnost, imaju za Jovanovića, ipak, sporedni značaj.

Boris Milosavljević
Balkanološki institut SANU

141 Jovanović, „Lukač“, 290.

142 Jovanović, 351.

143 Isto, 356.

Literatura

- Aranitović, Dobrilo, *Bibliografija Slobodana Jovanovića*, Fond Slobodan Jovanović, Beograd 2010.
- Cicvarić, Krsta, *Svetozar Marković i birokratski sistem pred sudom Slobodana Jovanovića*, G. Dimitrijević, Beograd 1910.
- „Sociologija Slobodana Jovanovića“, [Kritički eseji, S. Debeljević, Beograd 1912, 43 – 80], *Savremenici o Slobodanu Jovanoviću*, (ur. J. Trkulja, M. Vučinić), Službeni glasnik, Beograd 2010, 41–66.
- Dilas, Milovan, „Dvostruka `filozofska` uloga profesora Nedeljškovića“, *Nova misao*, 1 (1953), 37–67.
- Vlast i pobuna*, Književne novine, Beograd, 1991.
- Gligorić, Velibor, „Slobodan Jovanović“, *Lica i maske*, Privredni pregled, Beograd 1927, „O Slobodanu Jovanoviću“, *Oni koji odlaze*, Beograd 1932.
- Jovanović, Vladimir, „Socijalizam ili društveno pitanje“ [*Glasnik srpskog učenog društva* 39 (1873)], *Izabrani spisi*, (pr. Boško Mijatović), Službeni glasnik, Beograd 2011, 285–361,
- „Marks“, *Pokret ekonomske misli od starog do novog veka*, Istorijski arhiv Beograda, Lični fond Vladimira Jovanovića (IAB, LFVJ) K-2/ III 13, str. 253 i dalje.
- „Socijalizam“, *Politički rečnik*, IAB, LFVJ, K-2/ III, 14,
- „Privredni red i pokret u društvenom i međunarodnom životu“ [*Glasnik srpskog učenog društva* 71 (1890)], *Izabrani spisi*, 452
- „Adam Smit“, *Izabrani spisi*, 519–551,
- Jovanović, Slobodan, *Sabrana dela* 1–12, ur. R. Samardžić, Ž. Stojković, BIGZ, Jugoslavi-japublik, SKZ, Beograd 1990–1991 (dalje SD).
- Iz istorije političkih doktrina*, Platon, Makijaveli, Berk, Marks, G. Kon, Beograd 1935, *Iz istorije političkih doktrina* I [Platon, Makijaveli], *Sabrana dela Slobodana Jovanovi-ća* 15, G. Kon, Beograd 1935,
- Iz istorije političkih doktrina* II [Berk, Marks], *Sabrana dela Slobodana Jovanovića* 16, G. Kon, Beograd 1935. [„Marks“, SD 9, 215–356].
- „Dialectics (*The Logic of Marxism and its Critics*)“, by T. A. Jackson, London 1936 [1940], SD 12, 470–473.
- O totalitarizmu*, Oslobođenje, Pariz 1952.
- „Predgovor“ u: Kajica Milanov, *Titovština u Jugoslaviji*, Sloga, Pert 1952.
- Poruke* [1952–1959], Službeni glasnik, Beograd 2006.
- Jeremić, Dragan, *O filozofiji u Srba* [1968-69], Plato, Beograd 1997.
- Kangrga, Milan, *Praksa, vrijeme, svijet*, Nolit, Beograd 1984.
- Keršovani, Otokar, „Slobodan Jovanović“ [*Izraz*, 2 (1940), 277–278], *Izbor članaka* (ur. Nusret Seferović), Kultura, Beograd 1960, (dalje: *Izbor iz članaka*), 306–308.
- [V. D], „Dr Božidar Adžija: *Od Platona do Marksa (razvoj sociološke ideje)*“ [*Nova literatura*, 10 (1929)”, 285–286], *Izbor iz članaka*, 259–261.

- „Jedan `marksistički` referat o umetnosti“, *Izbor iz članaka*, 241–242.
 [Junius] „Povodom pisanja *Srpskog glasa*“, [Izraz, 3 (1940), 142], *Izbor iz članaka*, 92–93.
- Kruševac, Čedomir, „Marksizam u tumačenju Slobodana Jovanovića“, *Književnik* 5 (1935), 202–205.
- Kolakovski, Lešek, *Glavni tokovi marksizma*, I–III, (prev. R. Tubić), BIGZ, Beograd 1990.
- Kučinar, Zdravko, „Marksizam i kritički pojam religije“, *Kultura* 13/14 (1971), 44–58.
 „Marksistička literatura u izdavačkoj delatnosti u SR Srbiji 1970–1973“, *Kultura* 27 (1973), 208–221.
Marksovi filozofski sledbenici, Plato, Beograd 2012.
- Lenjin, Vladimir V. *Materijalizam i empiriokriticizam*, Kultura, Beograd 1948.
- Maksimović, Ivan, „Profesor Slobodan Jovanović kao kritičara marksizma“, *Delo Slobodana Jovanovića u svom vremenu i danas*, (ur. S. Vračar), Pravni fakultet u Beogradu, Beograd 1991, (dalje: *DSJ*), 259–266.
- Marić, Ilija, „Dušan Nedeljković između dva svetska rata i marksizam“, *Istorija srpske filozofije* 1, Euro-Giunti, Beograd 2011, 201–226.
- Marks, Karl, Fridrih Engels, *Rani radovi*, (pr. P. Vranicki, prev. S. Bošnjak [1953]), 9. izd, Naprijed, Zagreb 1989.
- Marković, Božidar S, „Slobodan Jovanović o Marksu i marksizmu“, *Slobodan Jovanović, ličnost i delo*, ur. M. Jovičić, SANU, Beograd, 1998 (dalje: *SJLD*), 599–617.
- Marković, Mihailo, *Juriš na nebo I–II*, Prosveta, Beograd, 2008. *Humanizam i dijalektika*, Prosveta, Beograd 1967.
 „Šest decenija srpske filozofije“, *Gledišta* 1–2 (1999), 242–262.
- Marković, Sima, *Princip kauzaliteta i moderna fizika*, G. Kon, Beograd 1935. *Prilozi dijalektičko-materijalističkoj kritici Kantove filozofije*, Knjižara Skerlić, Beograd 1936.
- Masleša, Veselin, „Slobodan Jovanović u *Politici*“, [*Naša Stvarnost* 9–10 (septembar 1937), 139–141], *Dela* 2, Svjetlost, Sarajevo 1954, 75–78.
- Nusret Seferović, „Refleksije Veselina Masleše na studiju Slobodana Jovanovića o Marksu“, *Pregled* 11–12 (novembar – decembar 1972), 1519–1538.
 „Krug je zatvoren“ (*Borba*, 27/1942), 1.
- Milanov, Kajica, *Titovština u Jugoslaviji*, Sloga, Pert 1952.
- Milić, Borislav, *Slobodan Jovanović o socijalizmu i marksizmu, kritički osvrt na jedan oblik buržoaskog konzervatizma*, Mladost, Beograd 1985.
- Nedeljković, Dušan, „Herakleitos“ (crvena fascikla), Zaostavština Dušana Nedeljkovića, Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (ZDN, ASANU), 14732, (nesređena građa).
 Originalna skripta, *Istorija filozofije*, Skoplje 1935 [1937], knj. 2, ZDN, ASANU, 14732 (nesređena građa)
 „Heraklit sa dopunama i delom rukopisima“ (žuta fascikla), ASANU, 14732.
 „Istorija filozofije“, „Teorija i istorija etike“, „Teorija i istorija estetike“ (beleške, rukopisi), ZDN, ASANU, 14732.
Istorija filozofije, Dušan Nedeljković, 1–4, Prosveta, Požarevac 1981,

- „Hegelov filozofski značaj“ *Srpski književni glasnik* 1 (1932), 118–122.
Reakcionarna filozofija stare Jugoslavije, Poseban otisak iz I knjige Zbornika Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1948.
Naša filozofija u borbi za socijalizam, Srpsko filozofsko društvo, Beograd, 1952.
Od Heraklita do Njegoša i Svetozara, Prosveta, Beograd 1971.
- Pavković, Aleksandar, *Slobodan Jovanović. Jedan nesentimentalan pristup politici* (prev. E. Časar), Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- Prica, Ognjen [O. P], „Slobodan Jovanović o štrajkovima u Francuskoj“, [*Znanost i život* (2/3, 1937), 119–121], *Izbor članaka* (ur. Nusret Seferović), Kultura, Beograd 1960, (dalje: *Izbor članaka*), 48–52.
 [O. P], „Takozvana naučna filozofija“, [*Znanost i život* 5–6 (1937), 207–227], *Izbor članaka*, 99–120.
 „Filozofski kongres u Pragu, Dr Dušan Nedeljković: *Ideološki sukob demokratije i fašizma*, Skoplje 1938“ [*Kultura*, 1 (1938), 4–7], *Izbor članaka*, 142–147.
 „Knjiga o dijalektici“ [O. P, *Znanost i život*, 5/6 (1935), 281–282], *Izbor članaka*, 121–123.
- Petronijević, Branislav, *Tri dijalektike*, autorovo izdanje, Beograd 1946.
- Petrović, Miloje, „Marksova `filozofska doktrina` u interpretaciji Slobodana Jovanovića“, *DSJ*, 307–322.
Savremena jugoslovenska filozofija: filozofske teme i filozofska situacija 1945–1970, Radnički univerzitet Veljko Vlahović, Subotica 1979.
- Petrović, Nikola, „Filozofija istorije i istorijski metod Slobodana Jovanovića“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 4/1965, 3–25,
 „Branioci Slobodana Jovanovića i nečasna sredstva kojima se služe“, *Politika*, 82/1985 (25. 5), 10.
- Plamenac, Jovan [Džon], *Čovek i društvo. Kritičko ispitivanje nekih važnih društvenih i političkih teorija od Makijavelija do Marksa* [1963], Službeni glasnik, Beograd 2009.
- Popović, Nikola, „Slobodan Jovanović, *Iz istorije političkih doktrina, Platon, Makijaveli, Berk, Marks*, G. Kon, Beograd 1935“, *Srpski književni glasnik*, 16 (1935), 662.
- Rojahn, Jürgen, „The Emergence of a Theory: The Importance of Marx’s Notebooks Exemplified by Those from 1844“, *Rethinking Marxism, A Journal of Economics, Culture & Society* 14/4 (2002), 29–46.
- Selesković, Momčilo, „Dijalektika dr Sime Markovića, Povodom njegove knjige *Princip kauzaliteta i moderna fizika* [G. Kon, Beograd 1935]“, *Srpski književni glasnik* 2 (1935).
- Spektorski, Evgenije V, „Studije Slobodana Jovanovića *Iz istorije političkih doktrina*, [izdanje knjižare Gece Kona, Beograd 1935, *Letopis matice srpske*, 109 (1935), 130–133], *Savremenici o Slobodanu Jovanoviću*, (ur. J. Trkulja, M. Vučinić), Službeni glasnik, Beograd 2009, 155–158.
Istorija socijalne filozofije, [*Zgodovina Socijalne filozofije*, prev. J. Vidmar, Slovenska matica, Ljubljana 1932, 1933], Službeni list SRJ, CID, Beograd 1997.
- Stojković, Andrija, *Razvitak filozofije kod Srba 1804–1944*, Slovo ljubve, Beograd 1972.

Filozofija istorije kod Srba, Zavet, Beograd 2002.

Filozofski pogledi Vladimira Jovanovića, Matica srpska, Novi Sad 1972

Društveno-politički pogledi Vladimira Jovanovića, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1–2, Beograd 1972, poseban otisak.

Žunjić, Slobodan, *Istorija srpske filozofije*, Plato, Beograd 2009.

Vranicki, Predrag, *Historija marksizma*, Naprijed, Zagreb 1961.

Boris Milosavljević

**Marxist critiques of Slobodan Jovanovic's study on Marx and Marxism
*Praxis and dialectic***

(Summary)

Slobodan Jovanovic's study on Marx (1935) has been interpreted and evaluated in every history of Serbian philosophy written after the Second World War (1968, 1972, 2002, 2009). This paper discusses Marxist responses to this study and the influence its evaluations had on the post-war reception and critique of Jovanović's writings. The treatise on Marx, which came as a result of years of studying and keeping close track of the evolution of Marxism, Socialist thought and the labour movement, may also be seen as a problem-oriented history of Marxism. Jovanović suggests that essential to understanding Marx's teaching is its philosophical contents because Marx's findings in other areas were based on his philosophical insights. The paper also tackles the issue of interwar and post-war interpretations of the concept of praxis. Unlike his critics, what Jovanović understands by Marxism is not dialectical materialism. The paper shows that Marxist critiques of Jovanović's study substantially influenced the philosophical reception of that work in the post-war period.

KEY WORDS: Slobodan Jovanović, Marx, history of philosophy, Marxism, praxis, dialectic